

Agnieszka Gronek

Szata graficzna XVIII- i XIX-wiecznych poczajowskich "Molitwosłowów" jako wyraz zachodniej interpretacji "Liturgii Godzin"

Series Byzantina 5, 136-142

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Szata graficzna XVIII- i XIX-wiecznych
poczażowskich Molitwosłowów jako wyraz zachodniej
interpretacji Liturgii Godzin*

Agnieszka Groniek
Kraków

Molitwosłowy wydane w Poczajowie w latach 1755, 1776, 1793, 1820, zawierające modlitwy Liturgii Godzin, kontakiony, tropariony, akatysty oraz kalendarz liturgiczny i paschalię charakteryzuje szczególnie bogata szata graficzna. Składają się na nią nie tylko ornamentalne zastawki i końcówki, ale także miedzioryty z przedstawieniami figuralnymi. W części pierwszej zaczerpniętej z *Czasosłownu* każdą grupę modlitw godzin liturgicznych poprzedzają ryciny o tematyce pasyjnej. W kodeksie wydanym w roku 1755 są one sygnowane są przez lwowskiego grafika Iwana Filipowicza¹, a w pozostałych wydawnictwach przypisywane są Józefowi Goczemskiemu². I tak w *Molitwosłowie* z 1755 r. przed służbą północnego czuwania (*Нойноування*) znajduje się *Modlitwa w Ogrójcu* (k. 4v), przed jutrznią – *Pojmanie Chrystusa* (k. 49v), przed nabożeństwem pierwszej godziny – *Chrystus przed Herodem* (k. 79v), trzeciej godziny – *Piłat umywa ręce* (k. 85v), szóstej – *Przybiecie do krzyża* (k. 90v), dziewiątej – *Ukrzyżowanie* (k. 96v), przed wieczernią (*Вечерня*, nieszpory; łac. *vespera*) – *Opłakiwanie* (k. 108v) oraz przed powieczrzem (*Повечерис*, kompleta, łac. *completorium*) – *Złożenie do grobu* (k. 125v). W pozostałych *Molitwosłowach* niezmienione zostały tematy przedstawień przed służbą północnego czuwania (karta przed 1r), jutrznią (k. 31v) (il. 1a), dziewiątą godziną (k. 75v) i przed powieczrzem (k. 102v). Przed modlitwami pierwszej godziny natomiast znalazła się scena *Chrystus*

---

¹ Nazwisko i pochodzenie grawera *Filipowicz sc Leopoli* znajduje się na k. 4v, a monogramy *IF* na k. 79v i 85v; por. egz. w Bibliotece Narodowej, nr sygn. BN Cyr. 24; mf. 92836. O Janie Józefie Filipowiczu por. E. Chwalewik, *Jan Filipowicz rytownik i drukarz*, w: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 223–239.

² Я. П. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, кн. 2, ч. 2 (1765–1800), Львів 1984, s. 33, nr 2809; Я. П. Запаско, *Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.*, Львів 1971, s. 243.

1 a, b, c. Józef Goczemski, ryciny, *Molitwostów*; a: *Pojmanie*; b: *Chrystus przed pilatem*; c: *Cierniem koronowanie*

przed Piłatem (k. 62v) (il. 1b), trzeciej godziny – *Cierniem koronowanie* (k. 66v) (il. 1c), przed szóstą – *Chrystus na krzyżu podniesiony* (k. 70v), przed liturgią niekomunijną (*Obiednuja*) – *Ostatnia Wieczerza* (k. 80v) oraz przed wiecznią – *Zdjęcie z krzyża* (k. 86 v). Kompozycja i ikonografia tych rycin nie pozostawiają wątpliwości co do ich zachodniego pochodzenia. Dla Józefa Goczemskiego inspiracją tym razem były sztuchy Johanna Christopha Weigla (*Historia de Jesu Christi...*, 1730). Zbliżone kompozycje, choć uproszczone i wykonane przez innego rytownika, znajdują się w *Molitwostowie* wydany w Budzie w 1823 r.³

Umieszczenie przedstawień *Męki Pańskiej* przed modlitwami Liturgii Godzin nie jest przypadkowe, a wynika z pasyjnej interpretacji tych nabożeństw oraz zwyczajowego wiązania poszczególnych godzin liturgicznych z konkretnymi wydarzeniami ostatnich godzin ziemskiego życia Chrystusa oraz Jego śmierci. Przekonuje o tym treść modlitw umieszczonych bezpośrednio pod rycinami w *Molitwostowach* z roku 1793, 1820 i 1823, szczególnie odnoszących się do tzw. mniejszych godzin kanonicznych: pierwszej, trzeciej, szóstej oraz dziewiątej, ale także nieszporów i komplety.

Tradycja łączenia niektórych godzin liturgicznych z momentami męki Chrystusa sięga pierwszych wieków chrześcijaństwa. Już Cyprian z Kartaginy (zm. 258) w rozdziale 34 traktatu *O modlitwie Pańskiej* (*De dominica*

³ Por. egzemplarze w Bibliotece Jagiellońskiej (nr sygn. 158598 I) oraz w Bibliotece Czartoryskich (nr sygn. 8357 I).

oratione) konieczność dziennych modlitw tłumaczył między innymi wspomnianiem Chrystusa, który wisiał na krzyżu od godziny szóstej do dziewiątej, a modlitwy poranne – Jego zmartwychwstaniem⁴. W *Konstytucjach apostołskich* w księdze VIII, 34 zamieszczono IV-wieczne objaśnienie tych nabożeństw, a podobną interpretację przytoczył Jan Chryzostom w Komentarzach Psalmu 118⁵, zaś Pseudo-Atanazy w *De Virginitate* ograniczył ją do wydarzeń pasywnych i rezurekcyjnych⁶.

Należy jednak podkreślić, że chociaż już w komentarzach z III i IV w. pojawiały się motywy męki i śmierci Chrystusa, to Liturgia Godzin zawsze rozumiana była raczej jako modlitwa dziękczynna za początek i koniec dnia⁷. Z Męką Pańską łączono jedynie nabożeństwa trzeciej, szóstej i dziewiątej godziny, a i te miały głównie słać Trójcę Świętą. Małe godziny kanoniczne tłumaczono również tradycją apostołską, np. Zesłaniem Ducha Świętego o godzinie trzeciej, modlitwami Piotra o godzinie szóstej (Dz 10,9) oraz Piotra i Jana o godzinie dziewiątej (Dz 3,1). Modlitwy poranne służyły czczeniu Chrystusa zmartwychwstałego widzianego w powstającym nowym dniu. Późnośredniowieczni komentatorzy liturgii, Symeon Sołuński⁸ i Markus Eugenikos⁹, nie wnieśli do interpretacji znaczących zmian, ograniczając się do przytoczenia znanej już od tysiąclecia symboliki.

Tak więc należy stwierdzić, że choć motywami pasywnymi tłumaczono znaczenie Liturgii Godzin od czasów wczesnochrześcijańskich, to zawsze łączono je z innymi wydarzeniami i wiązano je tylko z godziną trzecią, szóstą i dziewiątą. Rozszerzenie pasywnej interpretacji na wszystkie części Liturgii Godzin i pominięcie innych komentarzy nie należy zatem do wschodniej tradycji i trzeba je odnieść do religijności średniowiecznego Zachodu. Tu bowiem niemalże zwyczajowo przy odmawianiu modlitw brewiarzowych rozmyślano o Męce Pańskiej.

Na popularności tych praktyk zaważył wyjątkowy typ duchowości franciszkańskiej, zasadzonej na trzech filarach – *meditatio, compassio* i *imitatio*

---

⁴ R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West; The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, Collegeville 1986, s. 20.

⁵ „Petrologia Graeca” (dalej cyt.: PG), G 55, kol. 705; por. też: P. Головацький, *Пояснення богослужень вечірня-повечір'я-північчя-утрення-часи українського обряду*, Львів 1998, s. 158.

⁶ R. Zielasko, *Z dziejów modlitwy brewiarzowej*, w: *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań–Warszawa–Lublin 1967, s. 404; W. Głowa, *Celebracja Liturgii Godzin i ich umiejscowienie w czasie (veritas horarum)*, <http://www.komkultubozego.episkopat.pl/anamnesis/21/10.htm>.

⁷ R. Taft, *op. cit.*, s. 56.

⁸ PG 155; kol. 535–670.

⁹ PG 160; kol. 1163–1193.

Pasji Chrystusa, a więc na drobiazgowym rozważaniu życia i cierpienia Pana, wzbudzeniu w sobie współczującego bólu i potrzeby naśladownictwa. Wyrazem tej pobożności był zarówno styl życia zakonników, wybierających skrajne ubóstwo, jak też i rodzaje modlitw, skupionych wokół krzyża, cierpienia i poniżenia Chrystusa, oraz szczególnej czci Jego ran i krwi. Pozostawione przez św. Franciszka *Oficjum o Męce Pańskiej*, a zwłaszcza św. Bonawenturę *Drzewo życia* i *Traktat o Męce Pańskiej*¹⁰ wywarły niebagatelny wpływ na ukształtowanie religijności późnego średniowiecza. W niezwykle popularnych *Godzinkach o Męce Pańskiej* (*Officium de Passione Domini*) przypisywanych św. Bonawenturze¹¹ kolejne etapy męki Chrystusa zostały powiązane z ośmioma godzinami kanonicznymi¹². W skład każdego nabożeństwa – obok psalmu, antyfony, hymnu, czytania z Pisma Świętego (*capitulum*) z odpowiedzią (*responsorium*) – wchodziła również modlitwa, której treść nawiązywała do konkretnego wydarzenia męki Chrystusa. Takiej modlitwy brakuje jedynie w nocnym nabożeństwie (*matutines*), a wątek pasyjny przebrzmiewa tu w hymnach, lekcjach i *responsoriach*. I tak, w czasie jutrzni wspomniano pojmanie i związanie Chrystusa, także Jego bicowanie, spoliczkowanie i oplucie¹³; podczas prymy – sąd u Piłata; tercji – prowadzenie na ukrzyżowanie¹⁴; seksty – zawieszenie na krzyżu, napojenie żółcią i octem; nony – śmierć¹⁵; w czasie nieszporów – zdjęcie z krzyża¹⁶; komplety – złożenie do grobu¹⁷. I chociaż treści modlitw ulegały w ciągu wieków zmianom¹⁸, to związek określonych godzin brewiarzowych z konkretnymi wydarzeniami pasyjnymi był trwały i wszedł na stałe do świadomości wiernych. Świadczą o tym liczne przykłady poezji religijnej, pieśni i modlitw. Wyrazem tego był również zwyczaj ilustrowania godzin miniaturami z przedstawieniami Męki Pańskiej, popularny jeszcze u schyłku średniowiecza¹⁹.

¹⁰ M. Sulej, *Świętego Bonawentury teologia krzyża*, Niepokalanów 1994.

¹¹ *Officium de Passione Domini*, w: *Opera omnia*, Ad Claras Quas (Quaracchi) prope Florentiam ex Typographia Collegi S. Bonaventurae 1882–1902, t. 8, s. 152–158; por. też: <file:///D:/Dokumenty/Bonawentura.htm>.

¹² J. J. Kopeć, *Recepcja oficjum św. Bonawentury de Passione Domini w Polsce*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 21 (1974), nr 2, s. 74–84.

¹³ *Officium de Passione...*, s. 154

¹⁴ *Ibidem*, s. 155.

¹⁵ *Ibidem*, s. 156.

¹⁶ *Ibidem*, s. 157.

¹⁷ *Ibidem*, s. 158.

¹⁸ *Officium de Passione...*, s. 154, przyp. 6, s. 156, przyp. 3, s. 157, przyp. 4, s. 158, przyp. 1; por. też: J. J. Kopeć, *Recepcja oficjum...*, s. 76; <file:///D:/Dokumenty/Bonawentura.htm>.

¹⁹ R. Zielasko, *op. cit.*, s. 405; por. np. <http://www.chd.dk/cuj/index.html>; <http://sunsite3.herkeley.edu/Scriptorium/helweb/HIM1265.html>.

Popularna na Zachodzie pasyjna interpretacja modlitw brewiarzowych przeszła na Ruś najpóźniej w XVII w. Przytacza ją Zachariasz Kopisterński we wstępie do *Czasosłowa* wydanego w Kijowie w 1616 r.²⁰ Łączy ją jednak z innymi znaczeniami Starego i Nowego Testamentu. Komentarz rozpoczyna od północnego czuwania, rozumianego jako początek dnia. Z tą godziną wiążą się najważniejsze wydarzenia biblijne: oddzielenie światłości od ciemności i nazwanie je dniem i nocą (Rdz 1, 4–5), zmartwychwstanie Chrystusa (Kanon 89 Piąto-Szóstego Soboru Powszechnego) i Jego powtórne przyjście na Sąd Ostateczny (Mt 25, 6). O tej porze Jezus podążył na Górę Oliwną, modlił się tam do swego Ojca, został pojmany i zaprowadzony do arcykapłana (83 Homilia do Ewangelii wg św. Jana, rozdz. 18)²¹.

Na jutrzni wspomina się przyprowadzenie Chrystusa przed Kajfasza, gdzie był przesłuchiwany, zgodnie z interpretacją Jana Chryzostoma (83 Homilia do Ewangelii wg św. Jana, rozdz. 18), przez pół nocy. Nabożeństwo pierwszej godziny poświęcone jest przyprowadzeniu Chrystusa do Piłata, trzeciej godziny – zstąpieniu Ducha Świętego (Dz 2,15) oraz wydaniu przez Piłata wyroku na Chrystusa, szóstej godziny – przybiciu do krzyża, dziewiętej zaś – Jego śmierci (Mt 27, 46; Mk 15,34).

Czas nieszpórów odnosi się do wydarzeń następujących bezpośrednio po śmierci Zbawiciela, a więc przebicia boku przez żołnierza, zdjęcia ciała z krzyża przez Józefa z Arymatei i Nikodema oraz złożenia do grobu. O tej porze wspomina się również ukazanie się Chrystusa swoim uczniom po zmartwychwstaniu w wieczerniku. W czasie komplety wierni rozważają moment, kiedy Maria Magdalena i druga Maria pozostały przy grobie Pana (Mt 28,61), a inne niewiasty wróciły do domu i tam przygotowały balsamy (Łk 23, 56).

Piotr Mohyla w *Trebniku* zalecał, aby każdy kapłan przed przystąpieniem do Liturgii odprawiał godziny kanoniczne, przeżywając mękę i śmierć Zbawiciela²². Interpretacja kolejnych nabożeństw właściwie odpowiadała przytoczonej przez Kopystyńskiego, ale ograniczała się już wyłącznie do wydarzeń pasyjnych. Nieszpory miały kierować myśli kapłana ku wiszącemu na krzyżu Chrystusowi, któremu żołnierz przebija bok włócznią, następnie ku zdejmowaniu Jego ciała z krzyża, owijaniu Go w całun i składaniu w grobie, przy którym pogrążone w bólu trwały Maria Magdalena, Maria Kleofasowa

---

²⁰ F. Titow, *Materiały dla Istoriji kuyżnoji sprawy na Ukrajinі v XVI–XVIII vv. Wsezbirka Peredmow do Ukrajin's'kych Starodrukiv*, Kyjiv 1924 (reprint Köln–Wien 1982), s. 7–9.

²¹ *Ibidem*, s. 8.

²² *Еркозоzion аго Требник...*, Київ 1646, s. 225–227 (Biblioteka Narodowa w Warszawie, nr sygn. Cyr 353; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, nr sygn. 8475 III).

i Matka Boża²³. W czasie komplety miał on rozważać zstąpienie duszy (sic!) Chrystusa do Otchłani, zwycięstwo nad szatanem i wyprowadzenie stamtąd sprawiedliwych mężów i proroków Starego Testamentu. Północne czuwanie przywodziło na myśl modlitwę Chrystusa w Ogrójcu, Jego pojmanie i zaprowadzenie przed Annasza, a jutrznia – cierpienia, które doznał podczas pobytu na dworze Kajfasza²⁴. Pierwsza i trzecia godzina wiążą się z osobą Piłata, do którego przyprowadzono Chrystusa i który wydał na Niego wyrok śmierci, a szósta i dziewiąta – z Golgotą: z prowadzeniem na ukrzyżowanie i przybiciem do krzyża oraz śmiercią Zbawiciela.

Podobnie interpretował Mohyła modlitwy tzw. Wielkich Godzin²⁵, zwanych też Królewskimi, które odprawiane są m.in. w Wielki Piątek, a opisują je nie *Czasosłowy* i *Molitwosłowy*, ale *Triodiony*²⁶.

Dominacja pasyjnej interpretacji i rozciągnięcie jej na wszystkie godziny liturgiczne nie dokonały się jednak pod wpływem wielkopiątkowych nabożeństw cerkiewnych, ale zachodnich praktyk religijnych. Świadczą o tym aż nazbyt dobitnie treści modlitw umieszczonych pod rycinami we wskazywanych *Molitwosłowach*, które są ruskimi tłumaczeniami łacińskich modlitw w *Officium Passionis*, włączonych również do potrydenckiego *Brewiarza Piusa V*²⁷.

Z Zachodu przyszedł również zwyczaj ilustrowania ksiąg zawierających modlitwy liturgii godzin rycinami o treściach pasyjnych. Motywy ozdobne w *Czasosłowach* i *Molitwosłowach* ruskich rzadko odpowiadały tradycyjnej wschodniej interpretacji godzin kanonicznych, częściej zupełnie nie nawiązywały do treści modlitw²⁸. Tylko niekiedy przed modlitwami porannymi umieszczano ryciny z Trójcą Świętą²⁹, przed trzecią godziną – zastawkę z gołąbkami – Duchem Świętym³⁰, a przed pozostałymi – z motywami chrystologicznymi (popiersiem Chrystusa Pantokratora, Emanuela, chry-

---

²³ *Ibidem*, s. 225.

²⁴ *Ibidem*, s. 226.

²⁵ Polski przekład za: [P. Mohyła] *Литоосъ albo Kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej...*, Kijów 1644, s. 246 (por. egzemplarz w Bibliotece Czartoryskich, nr sygn. 8694 I)

²⁶ R. Taft, *Hours Liturgical*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York–Oxford 1991, s. 952.

²⁷ *Officium Passionis Iesu Christi ex oraculis Prophetarum desumptum* Cracoviae 1627 (BJ 39866 I); *Breviarum Novissimum Romanum...*, Kempten 1705 (BJ aug 10237), s. 125.

²⁸ *Orologion si recz Czasosłow*, Lwów 1726 (B. Czartoryskich 8671 II); *Molitwosłow*, Lwów 1768 (B. Czartoryskich 8439 I); *Molitwosłow*, Czernihów 1714 (BN Cyr. 52, nr mkrf. 93864).

²⁹ *Molitwosłow*, Czernihów 1714, 16v (BN Cyr. 52, nr mkrf. 93864).

³⁰ *Czasosłow*, Lwów 1791; *Molitwosłow*, Kijów 1765 (BN Cyr. 56, nr mkrf. 93865).

stogramami). Najwcześniej przedstawienia pasyjne, sygnowane inicjałami „IM”, pojawiły się w *Czasosłowie* wydanym w Kijowie w 1742 r.³¹, powtórzone później m.in. w *Czasosłowie* z Poczajowa z 1777 r.³² W tym ostatnim przed jutrznią umieszczono winietę z przedstawieniem *Pojmania Chrystusa* (k. 37v)³³, przed nabożeństwem pierwszej godziny – z ilustracją *Chrystus przed arcykapłanem* (k. 52r), trzeciej godziny – *Chrystus przed Piłatem* (k. 57v), szóstej – *Podniesienie krzyża* (k. 64v), przed Wieczernią – *Złożenie do grobu* (k. 84v), przed powieczerzem – *Święte niewiasty u grobu* (k. 92v). Jednak obok scen *Męki Pańskiej* znalazły się i te, które rozszerzają interpretacje o inne wątki, np. zastawki z przedstawieniem Boga Ojca (k. 7r), Ducha Świętego (k. 1r, 100v), *Sądu Ostatecznego* (k. 0r) czy *Wniebowzięcia Marii* (k. 21r).

W opisanych *Molitwosłowach* poczajowskiej typografii modlitwy Liturgii Godzin ilustrowane są wyłącznie przedstawieniami o treściach pasyjnych. Nie jest to tylko przypadkowe i mechaniczne kopiowanie obcych wzorów i powielanie katolickich zwyczajów, ale stanowi przejaw głębokich przemian w interpretacji tego nabożeństwa. Nowe idee zrodziły się już na początku XVII w. w środowisku Ławry Pieczerskiej, o czym świadczą komentarze Zachariusza Kopsteńskiego, a zwłaszcza Piotra Mohyły. Znalazły one również odzwierciedlenie w sposobie ilustrowania *Czasosłowa* wydanego w Kijowie w 1742 r. Zachodnią interpretację Liturgii Godzin znali również bazylikańscy mnisi Ławry Poczajowskiej, którzy przedstawieniami Pasji Chrystusa ilustrowali wydawane przez siebie niektóre *Czasosłowy* i *Molitwosłowy*. Związek między konkretnymi wydarzeniami Wielkiego Czwartku i Piątku ze wspomnianym nabożeństwem pogłębił się, gdy do ruskich ksiąg liturgicznych dołączone zostały modlitwy z łacińskiego *Officium Passionis*. Omawiane tutaj zjawisko jest przykładem latynizacji, gdyż nie dotyczy jedynie sfery artystycznej, jak w okcydentalizacji, ale sięga głębiej i odzwierciedla zmiany w liturgii pod wpływem przejęcia rytów bądź, jak w tym wypadku, łacińskiej interpretacji.

---

³¹ Я. П. Запаско, Я. Ісаєвич, *op. cit.*, кн. 2, ч. 1, s. 64.

³² БЖ 188537 III; por. też *ibidem*, ч. 2, s. 36.

³³ Do opisu wykorzystano *Czasosłow*, Poczajów 1777, egz. БЖ 188537 III.